
ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

DOI 10.31489/2020Ph1/32-38

ӨОЖ 821.512.133

З.Н. Жуынтаева, А.З. Қазанбаева, М.А. Тұрсынова

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: zamza_bota@mail.ru)*

Жалғаулықтардың мәтін түзудегі қызметі

Қазіргі қазақ тіліндегі мәтін синтаксисін қарастыруда сөз таптарының да мәтін байланыстырушылық сипаты ерекше екендігі байқалады. Тіл білімінде соңғы зерттеу жұмыстарының бағыты дәстүрлі құрылымдық жүйе деңгейінен асып, тіл қатысым, білім беру, таным құралы ретінде зерттеу деңгейіне көтерілді. Осымен байланысты ерекше назар аударылып зерттеле бастаған тілдік қатысым құралы — мәтін. Дәстүрлі грамматикада сөз таптарын таптастыруда оның лексика-семантикалық, морфологиялық, синтаксистік қызметтеріне көңіл бөлініп келді. Сөз таптарының тілімізде жан-жақты зерттелгені белгілі. Алайда, сөз таптарының тағы бір қыры, яғни сөйлемдердің арасын байланыстырушылық қасиеті бар екендігі ғылымда дәлелденіп отыр. Сондықтан мақалада қазақ тіл біліміндегі морфологиялық құрылымдардың мәтін байланыстырудағы қызметі сөз болады. Жалғаулықтарды дербес сөйлемді контекстке тәуелді ету үшін жұмсағанда, олардың өздеріне тән мағынасы даралана, айқындала түсетіні тілдік деректер арқылы көрініс береді. Жалғаулықтардың бірыңғай мүшелердің арасын, құрмалас сөйлемдердің және мәтін арасын байланыстырудағы қызметтері айқындалған.

Кілт сөздер: сөз таптары, шылау, жалғаулықтар, мәтін, күрделі синтаксистік тұтастық, мәтін байланыстырушылық қызмет.

Мәтін — тұтасқан, аяқталған құрылым. Оны құраушы элементтер бір-бірімен жымдасып, іштей ұйымдасып жатады. Бұл бөлшектердің мәтін құрамында атқарар қызметі зор. Бір бөлшектің өзгеріске ұшырауы, бүтін мәтін құрылымы мен мағынасының өзгеруіне әкеп соғады. Өйткені барлығы бірлесе келіп, бір идеяны жасауға атсалысады. Сөйтіп, мәтіннің басты сипаты тұтастығы және оның мүшеленуі болып табылады. Біздің мақсатымыз — шылаулардың, оның ішінде жалғаулықтардың мәтінтүзімдік қызметін қарастыру.

Шылау сөздердің толық мағынасы болмағанымен, атқаратын қызметіне тән грамматикалық мағынасы болады. Осымен байланысты шылаудың өзіндік мынадай ерекшеліктері бар:

1. Шылау сөздердің толық лексикалық мағынасы болмайды;
2. Контексте толық мағыналы сөздердің жетегінде қолданылып, оған қосымша әр түрлі грамматикалық мағына, рең үстейді;
3. Шылаулар сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді сабақтастыра не салаластыра байланыстырады;
5. Шылау сөздер түрленбейді, басқа сөз таптарынан жұрнақ арқылы жасалмайды. Олар — лексикалық мағынасынан айрылу негізінде қалыптасқан көмекші сөздер [1; 556].

Грамматикалық сипаттарына қарай шылаулар 3-ке бөлінеді: жалғаулықтар, септеуліктер және демеуліктер.

Шылау сөздер жеке сөздердің арасын байланыстыруда ерекше қызмет атқарады. Бұндай ерекшелікті шылаулар арқылы әртүрлі синтаксистік қатынасты білдірулермен түсіндіруге болады.

Шылау сөздер осындай ерекшеліктердің негізінен туындайтын сөйлемдерден алдыңғы қатарда жүреді. Себебі сөйлемдер мен сөздер арасын байланыстырудағы өрісінің кеңдігі олардың бойына тән өзіндік қасиеттерінен шығып жатады. Шылау сөздердің грамматикалық жүйеде алатын орны, оның өзге де категориялық мағынаға әсері синтаксистік қатынаста ғана жүзеге аспақ [2; 142].

Жалғаулықтар — дербес лексикалық мағыналары дерексізденген, бірақ өздеріне тән ерекше семантикалық мағыналары мен абстракт грамматикалық қызметтері бар шылау сөздер [3; 363]. Жалғаулық шылаулардың мағыналары мен қызметтері де өмірмен байланысты алуан түрлі заттар мен құбылыстардың аралықтарындағы неше қилы қатынастардың негізінде туып қалыптасқан да, сол негізде сөйлеу тілінде жарыққа үнемі шығып, үнемі көрініп отырады.

Қазіргі қазақ тіліндегі жалғаулықтар — лексикалық мағынасы жоқ, сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді әр түрлі ыңғайда (мағыналық қатынаста) салаластыра байланыстыратын сөздер [1; 557]. Жалғаулықтар өзара тең бірыңғай сөздердің, бірыңғай сөз тіркестерінің және бірыңғай сөйлемдердің аралығындағы әрқилы қатынастарды білдіреді. Жалғаулықтар ең кемі өзара тең екі сөзге не екі сөз тіркестеріне бірдей қатысты болады. Мысалы: *Қыс пенен жаз, күн менен түн, тақ пенен жұп, жақсылық пен жамандық*— *болды егіз* (Абай) деген *мысалдағы пенен, менен, пен* жалғаулықтары тек я бұрынғы, я соңғы сөзге ғана емес, екі жағындағы сөздердің екеуіне де бірдей қатысты болып, оларды бір-бірімен жалғастыру үшін қолданылып тұр. Жалғаулықтар салалас құрмалас сөйлемдердің құрамындағы жай сөйлемдерді де өзара байланыстырып, олардың ара қатынасын білдіру қызметін атқарады. Мысалы: *Амантай әлсіреп көзін біраз жұмып жатты да, қайтадан ашты* (С.Мұқанов). Сөйлемде *да* жалғаулығы сөйлемдер арасын байланыстыру үшін қолданылған.

Жалғаулықтардың өзге тілдерден де ауысып келгендері бар. Мысалы, әлде, я, яки, егер, яғни сияқты жалғаулық шылаулар араб, иран тілдерінен ауысып келген болса, құй жалғаулығы орыс тілінен енген [4; 132].

Жалғаулықтардың мағыналары мен функцияларын бір-бірінен бөліп қарауға болмайды. Өйткені олардың сөйлемде қолданылауына байланысты мағыналары әрбір жалғаулықтың функциялық қызметіне орай және соған сәйкес сараланып отырады. Сондықтан жалғаулықтарды жіктегенде, түпкі тірек етіліп, олардың функциялық қызметі негізге алынып отырады. Жеке сөздер мен сөйлемдерді байланыстыру қабілеті жағынан олар: салаластырғыш жалғаулықтар және сабақтастырғыш жалғаулықтар деген екі топқа бөлінеді.

Салаластырғыш жалғаулықтар негізінен салалас сөйлемдердің арасын байланыстырады.

Сабақтастырғыш жалғаулықтар тек құрмалас сөйлемдердің құрамындағы жай сөйлемдерді бір-бірімен жалғастырып, байланыстырып, солардың арақатынасын анықтап көрсету үшін жұмсалады. Ондай қатынастар байланыстыра түскен сөйлемдердің мағыналары қарсылықты, себептік, салдарлық, шартты, айқындағыш, ұштастырғыш болып бөлінеді [5; 202]. Осылардың ішінде ұштастырғыш жалғаулықтардың мәтін байланыстырудағы қызметіне тоқталуға болады.

Ұштастырғыш жалғаулықтарға ендеше, олай болса шылаулары жатады. Мұндай жалғаулықтар мағына жағынан бір-біріне орай қолданылатын екі жай сөйлемді ұштастырып байланыстыру үшін жұмсалады да, бірінші сөйлемнен кейін іле екінші сөйлемде анықталатын ойды бастау үшін дәнекер ретінде қызмет етеді [6; 80]. *Сөйледің сен де аямай. Ал Барластан сөз шығар, Асылдан ұшқан қылаудай* (М.Ә.). *Мал дүниенің иесі осы кісі. Ендеше бәріміз де әжемнің төрелігіне тоқтайық* (М.Әуезов). *Ал, ендеше* жалғаулығы дәл осы мағынада қолданылып, осы қызметті атқарады. Шылаулардың да мәтін түзуге қатысатындығын былай көрсетеді: «Шылау сөздер мәтін құрылымындағы сөйлемдерді мағыналық жағынан іліктестіріп, мәтіндегі ой жалғастығына ықпал етеді. Алдыңғы айтылған сөйлемді кейінгі сөйлеммен байланыстыруда көбінесе сонымен бірге, осыған дейін, сондықтан, сол себепті, бірақ, алайда деген шылау және шылау мәндес құрылымдар жиі жұмсалады» [7; 25].

Шылаулар басқа сөздермен тіркесу қабілеті жағынан да, орналасу тәртібі жағынан да біркелкі емес. Олардың кейбіреулері ешбір сөзді жетектемей, оны басқа сөздермен байланыстырмай, оған тек көмекші, үстеме мағына беріп, оның мағынасын күшейтіп тұрса, екінші біреулері сөздерді немесе сөйлемдерді бір-бірімен байланыстырып, синтаксистік дәнекер қызметін атқарады.

Қодар қиналып, қатуланған соң, Жәмпейіс өз естігенін тегіс айтқан жоқ. Және айтам десе де, өзі сөз білмейтін, сөзін ұғымды ғып кісіге айта алмайтын аса бір орашолақ адам еді. Сонысынан тағы жасқанып, Қодарды қинамайын деп қойған-ды (М.Әуезов). Бұл үзіндіде *және* жалғаулығы өзінен бұрынғы сөйлемде айтылған ойды нақтылау үшін жұмсалып тұр.

1. Бұл ауылдағы осындай барлық бейіл, бар ажар Абайға дәл бір өз туысының, жақын жанының үйіне келгендей жылылық, достық белгісін білдірді. 2. Тегінде, Жігітек, Көтібақ сияқты өзге жақын елдермен салыстырғанда, Абай Бөкениіні әрқашан артық көруші еді. 3. Және бұл ауылдардың адамында өзгеше бір мінезділік пен адал момындық бар. 4. Және жақсы көрген адамынан қолда барын аямайтын шынышыл бейіл бар. (М.Әуезов). Және жалғаулығы 3, 4-сөйлемдердің басында келіп, оларды бір-бірімен байланыстыру үшін, әрі қазіргі қазақ тіліндегі және жалғаулығы мәнінде қолданылған.

Қазіргі қазақ тілінде осы және жалғаулығымен синонимдес келетін «уа» жалғаулығының бірыңғай мүшелер арасында, тіпті кейде белгілі бір оқиғаны, көріністі баяндау, суреттеу түрінде келетін бір тектес сөйлемдер арасында да бірнеше рет қайталанып келетін түрі өте жиі кездеседі. «Уа» жалғаулығының бірыңғай мүшелерден кейінгі қолданылатын орны — сөйлем арасы. Бұл орында ол бір оқиғадан екінші оқиғаға, бір ойдан екінші ойға көшуге табалдырық тәрізді қызмет атқарады [8; 102]. Осы көзқарастан шылаулардың күрделі синтаксистік бірлік арасын байланыстыратын құрал екендігін байқаймыз.

Жоғарыда келтірілген Т.Қордабаевтың пікіріне тағы бір нығыз дәлел — уа жалғаулығының Абайдың қара сөздерінде осылайша қолданылуы. Мысалы: Уа және *назначение қылғанда тергеуі, сұрауы барлығына қарамаса, өтірік арыз берушілер азаяр еді, бәлки жоғалар еді* (3-қара сөзінен).

Мұндай қолданыста дербес сөйлемде, яғни мәтін жосығында қолданылуында уа жалғаулығы дербес сөйлемдерді байланыстырып қана қоймайды, оның өзіне қатысты ақпаратты актуалдандыратын да қызметі бар. Әрі үстемелік мән айырықшалана түседі. Сөз зергері М.Әуезовтің «және» жалғаулығын бас әріппен дербес сөйлемде еркін қолдана беруі автордың стильдік ерекшелігі (нормадан ауытқуы) ғана емес, мәтін түзу дәстүрін жалғастыруы деп санаған да жөн. Дәлел үшін бір мысал: *Абай бір жағынан еріксіз күліп, екіншіден қысылып, бойын жиып алайын деп еді. Денесі кесек, қолы қайратты Оспан түрегеліп алып, шалқалата жығып салды. Және соның үстіне, ұртына тығып жүрген бір сілекейлі қатты нәрсені әп сәтте Абайдың көйлегінің омырауын ашып, жалаңаш етіне тигізіп тастап жіберді* (М.Әуезов).

Л.Г. Бабенко мен Ю.В. Казарин «мәтінде суреттелген заттар, құбылыстар, оқиғалардың шындығында бір-бірімен байланыстылығы, бұзылмағандығы тек мазмұндық және композициялық деңгейде ғана берілмейді, сонымен қатар мәтіннен тыс логика-мағыналық байланыстар түрінде де беріледі. Ондай байланыстардың негізгі құралы шылаулар болып табылатындығын көрсетеді» [9; 186].

Жалғаулық шылаулар арқылы байланысқан сөйлемдер тек ресми құжаттардың мәтінінде ғана көзге түспейді. Көркем әдебиет стилінде, әсіресе, өлеңнің синтаксистік құрылысында күрделі синтаксистік тұтастық құрамына енген сөйлемдердің ең соңғысының алдында тұрып, оны алдыңғы тармақтармен байланыстырады. Мәтін — коммуникацияның әмбебаптық формасы ретінде көрінеді, автор мен адресаттың арасындағы сөйлеу өзара әрекеттестікті жүзеге асырады, әр уақытта автордың білім аясы, идеясы, ойы, санасы т.б. мәтінде өз көрінісін табады, белгілі қарым-қатынас аясының ерекшелігі танылады, барлық уақытта адресатқа бағытталады, информация таратады, стилистикалық амал-тәсілдерді қолданады, осының арқасында прагматикалық тиімділікті жүзеге асырып отырады [10; 21].

Тарихи шежірелердің синтаксистік құрылысын зерттеген ғалым Т.Қордабаев уа жалғаулығы туралы былай дейді: «Уа жалғаулығы қазақ тілі жазбаларында XX ғасырдың басына дейін қолданылып келді. Ол ХҮІІІ ғасырдағы қазақ хандарының, би, сұлтандарының қатынас қағаздарында, ХІХ ғасырдың аяқ кезіндегі мерзімді баспасөздерде едәуір жиі қолданылғанымен, қазақ тіліне сіңісе алмады. Оны қазіргі да (де, та, те), мен, пен, я, не деген тәрізді жалғаулықтар ығыстырып шығарып тастады. Сөз болып отырған еңбекте уа жалғаулығы дара түрде, һәм (уаһәм), яна (уаяна), тақы (уатақы) ләкін (уаләкін) жалғаулықтарымен бірігіп күрделенген түрде өте жиі кездеседі және оның мағынасы мен қолданылу орны да түрлі-түрлі» [8; 55]. Мысалы: 1. Уа тақы *Гурбасу хатун ерді, ол найман ның Тайан хан (ы) ның улуг хатуны ерді. 2. Чиңгиз хан Тайан хан ны өлтүрген дін соң ол хатунны Чиңгиз хан моғол дәстүрінче никак қылыб алды. 3. Тақы таңқут ның падишаһы ның қызыны Чиңгиз хан га сауқат келтүрүб берүб ерді. 4. Аны һәм кім ерсә гә бахишии қылды. 5. Уа тақы Чиңгиз хан ның алған хатун лары һәр бірі бір уилайат ның һәр бір қаум ның улугы ның қызы ерді. 6. Нечә анлар улуглар қызы болса, бу баиш хатун дын оздурмады лар* (Жами ат-Тауарихтан). — Аудармасы: 1. Және *тағы Гурбасу хатун еді, әуелі Таян ханның үлкен хатуны еді. 2. Шыңғыс хан Таян ханды өлтіргеннен соң, ол хатунды Шыңғыс хан моғол дәстүрінше неке қылып*

алды. 3. Тағы да таңғұт патшасының қызын Шыңғыс ханға сауқат (сыйлық) ретінде әкеліп берді. 4. Сондай-ақ Шыңғыс ханның хатундары әрқайсысы бір уәлаяттың әлдебір қауымның ұлықтарының қызы еді. 5. Олар қанша ұлықтың қыздары болғанмен, әлгі бес хатуннан оздырмады, яғни олармен тең дәрежеде жете алмады. Бұл жерде уа жалғаулығы уа тақы түрінде қолданылып, және мағынасында қайталанып келіп, контекстегі сөйлемдер арасын байланыстырушы мәнде қолданылып тұр. Немесе: 1. Бешінші оғлы Белгұтай нойан ерді. 2. Аның анасы баиқа ерді. 3. Дайым Қутула хан, оның ұлы Жошы хан еді. 4. Өз әскерімен Чингиз хан ның хикматы дан айрылмады. 5. Аның оғлан лары көб ерді. 6. Қайм мақамында Жауту атлығ оғлы бар ерді. 7. Уа бу сабабдын Жауту ат берділер. 8. Аның йүз хатуны бар ерді. 9. Уа йүз оғлы бар ерді (Жами ат-Тауарихтан). — Аудармасы: 1. Бесінші ұлы Белгұтай ноян еді. 2. Оның бұлардан анасы басқа еді. 3. Қутула хан, оның ұлы Жошы хан еді. 4. Әрдайым Шыңғыс ханның қызметінен айрылмады. 5. Оның оғландары көп еді. 6. Каим Мұкамындағы оның Жауту атты ұлы бар еді. 7. Және бұл Жаутуға осы себептен Жауту ат берді. 8. Оның жүз хатуны бар еді. 9. Және жүз ұлы бар еді. Осы мысалдағы уа (және) шылауы сол сөйлемге ерекше назар аудартып тұр және өзіне екпін түсіріп, әрі ерекше интонациямен айтылып, одан соң ой жалғастығын қажет етеді.

Тарихи жазбаларда кездесетін уа жалғаулығы және жалғаулығымен мағыналас келіп, қазірде тілімізде қолданылатындығын байқадық.

Жалғаулықтардың құрмалас сөйлем компоненттерін байланыстыруы мен дербес сөйлемдерді байланыстыруының арасына теңдік белгісін қоюға болмайды. Дербес сөйлемнің синсемантикалылығының көрсеткіші ретінде жалғаулықты қолдануда айтушының-жазушының субъективті-коммуникативтік мүддесі болады. Қарапайым айтқанда, жазушы жалғаулықты жеке сөйлемге жіберіп я бас әріппен жазуына қайтсе де белгілі бір мақсат болады, ал ауызша сөйлеуде сөйлемнің басты белгілерінің бірі интонация құрмалас сөйлем жағдайына қарағанда өзгеше болады [11; 52]. Ғалым пікірін тілдік деректер арқылы дәлелдеп көрейік.

1. Ал Сүйіндік сол сөзді оп-оңай, бір айналмай айтып салса ертеңгі тауқымет мұнда. 2. Және алдымен Қодардың сол Құнанбай айтқандай айыптылығына да көзі жеткен емес. 3. Ол Қаратайдың шапшаңдығынан бір пайда тапқандай болды (М.Әуезов). Немесе: 1. Бүгін түсте шешелері Абайды шақырып алып, мәлім етіп еді: қонақтар ертең түстеніп аттанатын болса, ет аздық етеді. 2. Ұялып қалмас үшін қазірден қаи ету керек. 3. Абайдың ас қызығына бармай қалғаны сол болатын. 4. Ол Ызғұтты мен Мырзаханды Ботақандағы Құдайбердіге шаптырды. 5. Бөгелмей, тез ғана қысырдың бес тайын ұстатып жіберсін деп тапсырды. 6. Сол сойысты күтті. 7. Және арттағы ауылдар ас бітті деп салақсып қалып, ертеңгі қымыздан құр тастамасын. 8. Өзге жұрттың дені кешке тараса да, Абай қонақтары қайтпайды. 9. Соны білдіріп қадағалау керек (М.Әуезов). Бірінші үзіндінің екінші сөйлеміндегі және шылауы сол сөйлемге айрықша назар аудартып тұр, оның үстіне осы контексте бұл жалғаулықта ыңғайластықтан басқа үстеме мағына байқалады, әрі осы жалғаулықтың салдарынан бұл сөйлем логикалық жағынан тиянақсыз. Сол сияқты екінші контекстің 7-сөйлеміндегі және шылауы да алдыңғы ойларды жалғастыру үшін қолданылған.

Кейде және жалғаулығы не бірыңғай сөйлем мүшесі де емес, не құрмалас сөйлем де емес, өзара аралас бір топтарды да жалғастырады [12; 126]. Біз бұл пікірден автордың және шылауының күрделі синтаксистік бірліктердің арасын байланыстырушылық қасиетін айтып тұрғанын аңғарамыз. Осы көзқарастың дұрыстығын жоғарыдағы мысалдар дәлелдей алады.

Жалғаулықтарды дербес сөйлемді контекстке тәуелді ету үшін жұмсағанда олардың өздеріне тән мағынасы даралана, айқындала түседі. Осыдан болар, есімдік негізгі жалғаулықтар дербес сөйлемде қолданылғанда, сөйлем мүшесінің қызметін атқара алады. Мысалы: Абай әкесінің сөз желісін, түп мәнісін түсінген жоқ. Кейбір мақалдарын ғана таңдана шешіп отыр. Осы бар үлкеннің мұндай жердегі салты бойынша, әкесі де тұспалдап, орағытып ұқтырмай сөйлейді. Бір сөзімен бір сөзін жалғастыруға Абай үлгірмей, адасып қап отыр. Өзіне салса, жаңағы көңілді үйге, шешесінің жанына қазір кетер еді. Бірақ әкесі шақырған соң енді шығып болмайды.

Сондықтан бір уақыт ол әке сөзінің сыртын, ағымын тыңдайды (М.Әуезов). Берілген үзіндінің соңғы сөйлеміндегі сондықтан жалғаулығы өзінің алдындағы контексте берілген ойларды бойына жинақтап тұрғандықтан «неліктен» деген себеп пысықтауыштың сұрағына жауап бере алатынын байқауға болады.

1. Оспан әкесі ұрғанда жыламаса да, шешесі ұрған уақытта тіпті жылауық. 2. Әкесі жылағанға қарамайды. 3. Ал, шешесіне қарсы кейде бұның емі бар. 4. Бас қорғаудың жылауы. 5. Қазірде де бақырып, бар даусымен шырқап, азан-қазан қылды. 6. Шешесінен босап барып сол

жақтағы биік сүйек төсектің үстіне секіріп шығып, етпетінен жатып ап жылады. 7. Бірақ бұл жолы қанша жыласа да, оған қайысып, уатам деген шеше жоқ. 8. Оны біледі. 9. Сондықтан аяқ кезде көзде жас болмаса да, өтірік анда-санда бір бақырып қойып жатыр (М.Әуезов). Мәтіндегі 9-сөйлемдегі сондықтан шылауы алдыңғы ойларды айқындау мақсатында, яғни Оспанның не себепті бақырып жатқандығын білдіріп, әрі сөйлем қызметін (пысықтауыш) атқарып тұр. Сондықтан салдарлық жалғаулығының да мәтінтүзімдік қасиеті байқалады.

Сол себепті жалғаулығы да мәтін байланыстыруда ерекше қызмет атқарады. Оны төмендегі мысалдардан байқауға болады.

1. Құнанбай — өз басы бір шешеден жалғыз, бәйбішенің жалғызы. 2. Қара шаңырақ иесі. 3. Қалың дәулет пен әмір, билік иесі. 4. Жасқа да көп туысынан өзі үлкен. 5. Сол себепті үлкен әкесі Ырғызбайдан тараған осы мына жиырма ауылдың мынандай топтарының ішінен бірде-бір жан әлі күнге Құнанбайдың алдынан көлденең шығып көрген емес. Тіпті, өкпе-назы болса да, ашып-жарып айта алмайтын (М.Әуезов). 5-сөйлемдегі сол себепті шылауы өзінен бұрын ойдың болғандығын көрсетіп, Құнанбайдың алдынан көлденең шықпауының себепін өзінен бұрынғы сөйлемдер аңғартып тұр.

Өйткені (үйткені) жалғаулығы да тұтастық арасын байланыстыра алады. Мысалы: 1. Оның ата-тегінде бар Тобықты, бар Қарқаралы «Қаракөк» деп атайды. 2. Алишынбай белгілі би Тіленішінің баласы, одан арғы атасы — Қазыбек би. 3. Осының бәріне қарағанда Абайдың қалыңдығы Ділдә, тіпті бір үлкен, асқақ жердің қызы тәрзіденеді. 4. Сол қалыңдықтың қалың малы да осал болмаған болу керек. 5. Үйткені Құнанбай аулынан Қарқаралыға қарай шығатын топ-топ жылқы, түіе, көбінше, осы Алишынбай аулына барушы еді. 6. Жалғыз ғана құлдық па, жоқ басқа ілік пе, әйтеуір Алишынбай, Құнанбай әбден айқасқан, ішек-қарын араласқан дейтін жақындардың өздері (М.Әуезов). Мәтінде үйткені жалғаулығы сөйлемдер арасында себептік мағына тудырып, әрі сөйлемдер арасын байланыстыру үшін жұмсалып тұр.

Бірақ жалғаулығы сөйлемдер арасын байланыстырып, қарсылықты мағынада қолданылады. Қарсылықты жалғаулықтар негізінде бұрынғы сөйлемде айтылған ойға соңғы сөйлемдегі ойдың мағына жағынан қарама-қарсы екенін аңғартуға дәнекер болады.

1. Жұмабайдың қалаға бұл жолы не жұмыспен барғанын Абай дәлді білмейді. 2. Бірақ оның Байтасқа айтқан бір сөзінде Құнанбай тапсырған бір жұмыспен барып келе жатқаны мәлім еді (М.Әуезов).

Немесе: 1. Бұл Көтібақ ішінде Байсалдың жақын туысқаны Шоқанның баласы. 2. Байсал ардайым қасына ертіп жүреді. 3. Әрі жігіті, әрі сөз ұғып, адам болар деген жасы. 4. Ол әңгіме атаулыны көп біледі. 5. Қызық көп айтады. 6. Өзі күлдіргі. 7. Абайды еркелетіп қоятын кезі бар-ды. 8. Қазіргі осы жиында Абайдың оңаша кездесуді іздейтін жалғыз ыңғайлы көрер адамы осы.

9. Бірақ оның шыны ма, я әдейі үлкендерге көз қыла ма, әйтеуір қазір Құнанбай сөзінен басқа бар дүниені ұмытқан. 10. Сонымен бірге Абайды да былай қоя тұрған сияқты (М.Әуезов). Бірінші мысалда бірақ қарсылықты жалғаулығы күрделі синтаксистік тұтастық арасын байланыстыруда жұмсалса, екінші мысалда абзац арасын байланыстыру үшін қолданылған.

Әрі жалғаулығының мәтінтүзімдік сипатын аңғаруға болады. Іштерінен осының бәріне жеткізіп, өзге қазақтан бұларды әрі жуан, әрі сыйлы қып жүрген Құнанбайға дән риза (М.Әуезов). Мұнда әрі жалғаулығы бірыңғай мүшелердің арасын байланыстырып тұр.

Балық аз түсіпті, әрі тайызға салған аудың арқалығы мұзға жабысып қатып қалған екен. (Ө.Нұрпейісов.). Әрі жалғаулығы құрмалас сөйлем компоненттерін байланыстыруға атсалысып тұр. Енді әрі жалғаулығының сөйлемдер арасын байланыстырудағы қызметін мысалдар арқылы дәлелдеп көрейік.

1. Қадырбай бұл мәжілістер тұсында даңғыл жолға түскендей боп, жазылып кетті. 2. Кейде соқтырып өлең айтып кетеді. 3. Өзі жаңылып ұмытыңқырап қалған жерлер болса, жалт етіп Қуандыққа қарайды. 4. Әрі сұлу, әрі майда мінезді Қуандық әкесінің мүдірген жерлерін тез айтып, есіне түсіріп жібереді. (М.Әуезов).

1. Мынандай жанның маңында күңгірт кеш те, жабық көңіл де болмау керек. 2. Оның аты — үлкен үміт. 3. Әрі сұлу, әрі сенімді, мықты үміт. 4. Оның бас иер күші жоқ (М.Әуезов).

Үзінділердегі әрі жалғаулығы өзінен бұрынғы ойды нақтылау үшін жұмсалып тұр.

Не, немесе жалғаулықтары контексте қолданылу ерекшеліктеріне қарай салалас құрмаластардың құрамындағы жеке сөйлемдердің арақатынастарын білдіру үшін де қолданылады.

Не Көкше, не оның балапан таулары, не көлдері еш уақытта Асқарды тойғызған емес. (С.М.). Бұл жерде бірыңғай мүшелерді байланыстыру үшін қолданылған.

Не ғылым жоқ немесе еңбек те жоқ. Ең болмағанда кеттің ғой мал баға алмай. (Абай) дегенде, құрмалас сөйлемдерді байланыстыруда қызмет етіп тұр.

1. *Отырғандар осы күйді танып қалды.* 2. *Құнанбайдың бұлай беттеп алғанда қайта оралар қайырымы жоқ, оны бәрі біледі.*

3. *Не айтысып, шарпысып кету бар.* 4. *Немесе іштен қоштамаған уақытта Байсал, Бөжейдің бір тәсілі: міндет, мысалды Құнанбайдың өзіне бастатып, артын өзіне тастап кететін әдеті барды (М.Әуезов).* Мұнда күрделі синтаксистік тұтастық арасын байланыстырып мәтінтүзімдік қызмет атқарған.

1. *Піспеген адамның қолындағы билік жас баланың қолындағы ұстара пышақ есепті.* 2. *Не өзі арандайды.* 3. *Не өзгені арандатады.* 4. *Абай өзін аямаса да, бұған еріксіз күні түсетін халықты аяйды (М.Әуезов).* Бұл мысалда да не талғаулық шылауы автордың стильдік қолданысына байланысты мәтін байланыстыру мақсатында қолданылған. Күрделі синтаксистік тұтастықты қалыптастыру үшін немесе шылауының қызметі ерекше көрініс тапқан.

Қорыта келгенде, тіліміздегі шылаулардың, оның ішінде, жалғаулықтардың күрделі синтаксистік тұтастықтар арасын байланыстырудағы қызметі ерекше екендігі байқалады. Әсіресе, ыңғайластық, себеп, қарсылықты, талғаулықты жалғаулықтардың мәтінтүзімдік қызметі зор.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. — Астана, 2002. — 784 б.
- 2 Молғаждаров Қ. Руника жазбаларындағы шылау сөздерді зерттеудің тиімді жолдары. (Дөңгелек үстел материалдары) / Қ. Молғаждаров // Көне түркі жазуларының зерттелуі: бүгінгі мен болашағы. — Астана, 2004. — 230 б.
- 3 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі: морфология / А. Ысқақов. — Алматы: Ана тілі, 1996. — 329 б.
- 4 Бейсенбаева К.А. Сопоставительная грамматика русского и казахского языков / К.А. Бейсенбаева. — Алматы: Ана тілі, 1994. — 240 с.
- 5 Оралбаева Н. Қазақ тілі / Н. Оралбаева, Ғ. Мадина, А. Әбілқасым. — Алматы: Қазақ университеті, 1993. — 336 б.
- 6 Сариева К. Қазақ тілі / К.Сариев. — Алматы: Білім, 1997. — 104 б.
- 7 Абикенова Г. Көркем мәтінтүзуші мағыналық-құрылымдық бірліктердің теориялық негіздері: фил. ғыл. док. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған дис. авторефераты: 10.02.02 / Г. Абикенова. — Алматы, 2010. — 40 б.
- 8 Қордабаев Т. Тарихи синтаксис мәселелері / Т. Қордабаев. — Алматы: Ғылым, 1964. — 244 б.
- 9 Бабенко Л.Г. Лингвистический анализ художественного текста / Л.Г. Бабенко, Ю.В. Казарин. — М.: Флинта; Наука, 2004. — 496 с.
- 10 Әлкебаева Д. Қазақ тілінің прагматистикасы / Д.Әлкебаева. — Алматы: Қазақ университеті, 2008. — 258 б.
- 11 Жакупов Ж.А. Сложные синтаксические единства в современном казахском языке: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 – «Казахский язык» / Ж.А. Жакупов. — Алма-Ата, 1990. — 140 б.
- 12 Иманалиева Ғ.Қ. Қазіргі қазақ тіліндегі шылаулардың синтаксисі: фил. ғыл. канд. ... дис / Ғ.Қ. Иманалиева. — Алматы, 1994. — 117 б.

З.Н. Жуынтаева, А.З. Казанбаева, М.А. Турсынова

Текстообразующая функция союзов

При рассмотрении вопросов синтаксиса текста в современном казахском языке особое внимание привлекают текстообразующие функции частей речи. Направление последних исследовательских работ в языкознании отходит от традиционной структурной лингвистики, поэтому исследование их осуществляется в русле приоритетного нового направления анализа функционирования союзов в качестве средства, которое формирует текст в языке. В связи с этим особое внимание уделено тексту как основной единице коммуникации. В традиционной грамматике при классификации частей речи за основу принимаются их лексико-семантическая, морфологическая и синтаксическая функции. Части речи в языке всесторонне изучены. Однако в науке доказано, что еще один аспект частей речи — связующее свойство между предложениями рассмотрено недостаточно. В этой связи авторами исследована текстообразующая функция морфологических структур. На языковом материале проанализировано употребление союзов как связующих средств между однородными членами предложения, сложными предложениями и текстами, а также изучены структурные, семантические и функциональные особенности союзов в сложных синтаксических целых и их текстообразующие

функции. Отмечено, что они объединяют смежные компоненты текста в одно семантико-синтаксическое единство, более четко устанавливая смысловые отношения между ними.

Ключевые слова: части речи, союзы, текст, сложное синтаксическое целое, текстообразующая функция.

Z.N. Zhuyntaeva, A.Z. Kazanbaeva, M.A. Tyrsynova

Text-forming function of conjunctions

When considering the issues of text syntax in the modern Kazakh language, special attention is drawn to the text-forming functions of parts of speech. The direction of recent research works in linguistics departs from traditional structural linguistics, so their research is carried out in line with the priority of a new direction of analysis of the functioning of unions as a means that forms the text in the language. In this regard, special attention is paid to the text as the main unit of communication. In traditional grammar, the classification of parts of speech is based on their lexical-semantic, morphological, and syntactic functions. Parts of speech in the language are all-party studied. However, it has been proved in science that another aspect of parts of speech — the connecting property between sentences-has not been studied enough. Therefore, the article considers the text-forming function of morphological structures. The language material analyzes the use of conjunctions as binding agents between homogeneous sentence members, between complex sentences, and between texts, and also analyzes the structural, semantic, and functional features of conjunctions in complex syntactic integers, as well as their text-forming function. It is noted that they combine adjacent text components into one semantic-syntactic unity, more clearly establishing semantic relations between them.

Keywords: parts of speech, conjunctions, text, complex syntactic unit, text-forming function.

References

- 1 *Kazak hrammatikasy. Fonetika, sozzhasam, morfolohiia, sintaksis* [Kazakh grammar. Phonetics, word formation, morphology, syntax] (2002). Astana [in Kazakh].
- 2 Molgazhdarov, K. (2004). Runika zhazbalyryndahy shylau sozderdi zertteudin tiimdi zholdary [Rational ways to study noise words in runics (Materials of the round table)]. *Kone turki zhazularynyn zerttelui: buhini men bolashahy — Study of ancient Turkic inscriptions: present and future*, 230. Astana [in Kazakh].
- 3 Yskakov, A. (1996). *Kazirhi kazak tili* [Modern Kazakh language]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 4 Beisenbayeva, K.A. (1994). *Sopostovitelnaia hrammatika russkoho i kazakskoho yazykov* [Comparative grammar of the Russian and Kazakh languages]. Almaty: Ana tili [in Russian].
- 5 Oralbayeva, N., Madina, G., & Abilkaev, A. (1993). *Kazak tili* [Kazakh language]. Almaty: Kazak universiteti [in Kazakh].
- 6 Sarieva, K. (1997). *Kazak tili* [Kazakh language]. Almaty: Bilim [in Kazakh].
- 7 Abikenova, G. (2010). *Korkem matintuzushi mahynalyk-kurylymdyk birlikterdin teoriyalyk nehzideri* [Theoretical foundations of artistic text-forming semantic-structural units]. Almaty [in Kazakh].
- 8 Kordabayev, T. (1964). *Tarikhi sintaksis maseleleri* [Problems with syntax]. Almaty: Halym [in Kazakh].
- 9 Babenko, L.G., & Kazarin, Yu.V. (2004). *Linhvisticheskii analiz khudozhestvennoho teksta* [Linguistic analysis of a literary text]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 10 Alkebaeva, D. (2008). *Kazak tilinin prahmastilistikasy* [Pragmastylistic Kazakh language]. Almaty: Kazak universiteti [in Kazakh].
- 11 Zhakupov, Zh.A. (1990). *Slozhnye sintaksicheskie edinstva v sovremennom kazakskom yazyke* [Complex syntactic unities in the modern Kazakh language]. Alma-Ata [in Russian].
- 12 Imangalieva, G.K. (1994). *Kazirhi kazak tilindehi shylaulardyn sintasisi* [Қазіргі қазақ тіліндегі шылаулардың синтаксисі]. Almaty [in Kazakh].